

AGNIESZKA HESZEN

1 APOLOGIA JUSTYNA MĘCZENNIKA I PLATOŃSKA APOLOGIA SOKRATESA – INSPIRACJA CZY POLEMIKA?

Apologetyka grecka II wieku otwiera w literaturze chrześcijańskiej okres burzliwych dyskusji dotyczących całokształtu kultury grecko-rzymskiej i pytań o miejsce w niej chrześcijaństwa. Z jednej strony kontynuuje osiągnięcia pisarzy poprzedniej epoki, czyli tak zwanych Ojców Apostolskich, w zakresie propagowania nowej religii i stylu życia, z drugiej po raz pierwszy podejmuje konfrontację z helleńskim i łacińskim światem pogańskim oraz z judaizmem¹. Ten nowy rodzaj pisarstwa, rozumianego też jako twórczość literacka, zapoczątkowuje Justyn Męczennik, który został uznany jednym z najważniejszych przedstawicieli apologetyki wczesnochrześcijańskiej, zarówno przez współczesnych mu myślicieli, jak polemizujący z nim Krescens czy Celsus², oraz przez nowożytnych badaczy³.

Justyn sam siebie przedstawia jako adepta wielu szkół filozoficznych⁴: stoików, perypatetyków, pitagorejczyków, i wreszcie – platoników. Jego filozoficzna edukacja jest w zasadzie bezdyskusyjna, nie tylko ze względu na tę autobiograficzną wzmiankę, ale przede wszystkim dzięki zawartości jego dzieł. Mimo to N. Hyldhal wysunął tezę, że opowieść o poszukiwaniu prawdy przez Justyna w różnych szkołach filozoficznych to „literary fiction” i że Justyn nigdy nie był uczniem żadnej z nich⁵. Ta radykalna opinia odbiega jednak od większości poglądów uczonych,

¹ L. Misiarczyk, Wstęp, [w:] *Pierwsi apologetyci greccy*, Kraków 2004, s. 11.

² O sporze z cynikiem Krescensem wspomina sam Justyn w 2 *Apologii* (3.1.). Najprawdopodobniej też właśnie pisma Justyna spowodowały wystąpienie Celsusa, czego owocem było jego dziełko *Alethes logos* (zob. H. Rhee, *Early Christian Literature: Christ and culture in the second and third centuries*, London – New York 2005, s. 16–18).

³ H. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, przeł. P. Siejkowski, Poznań 2000 (Oxford 1966¹), s. 16; L. Misiarczyk, *op. cit.*, s. 161.

⁴ *Dialog z Żydem Tryfonem*, 2–8.

⁵ Teza przytoczona przez C. J. de Vogla w artykule *Problems concerning Justin Martyr. Did Justin find a Certain Continuity between Greek Philosophy and Christian Faith?*, [w:] „Mnemosyne” 31 (1978), s. 360.

którzy widzą w nim rzeczywiście człowieka, jeśli nie wykształconego filozoficznie, to bardzo dobrze zorientowanego w ówczesnych prądach myślowych, z platonizmem na czele⁶.

Przyjmując za oczywiste, że Justyn znał dzieła ateńskiego filozofa, przedmiotem niniejszego artykułu uczyniłam jego *1 Apologię*, zestawioną z Platonią *Apologią Sokratesa*. Poprzez analizę komparatystyczną, jaką zamierzam przeprowadzić, spróbuję odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób Justyn tę znajomość wykorzystał dla celów swojej apologetycznej twórczości, a także – jak w tytule pracy – czy jest to inspiracja, czy też polemika z tradycją filozofii klasycznej.

Podstawę porównania obu dzieł stanowi nie tylko wielokrotnie wspomniana przez Justyna postać Sokratesa, czy dosłowne cytaty z jego mowy obronnej, ale przede wszystkim *genus iudiciale*, jakim chcą być obie apologie. Rodzaj literacki *Apologii* Justyna stał się przedmiotem wielu studiów: P. Keresztes na przykład neguje rzeczywisty, sądowy wymiar apologii, uznając za niemożliwe w ówczesnej sytuacji politycznej przeprowadzenie tego rodzaju wystąpienia podczas procesu:

„The Neronian anti-Christian law and also the Trajanian rescript made it impossible for Christians to defend themselves or to have themselves defended when tried for Christianity⁷.”

Proponuje więc określenie „advice”, co uzasadnia tym, że Justyn w *prooimion* określa swe dzieło jako τὴν προσφώνησιν καὶ ἐντευξιν.

H. Rhee w swojej monografii poświęconej literaturze wczesnochrześcijańskiej podkreśla, że apologie II wieku nie były „uniform genre” i zauważa, iż kwestionowanie sądowego przeznaczenia apologii („forensic speech”) bierze się właśnie ze wzmianek czynionych przez samych autorów w ich dziełach⁸. Tak więc należy pamiętać o specyfice apologii chrześcijańskich II wieku, które zbliżały się do takich form jak *prospheesis*, *enteuxis*, czy rozpowszechniony zwłaszcza parę dekad później protreptyk, choć te dookreślenia nie pozbawiają dzieła Justyna apologetycznego charakteru, w innym jednak niż typowo sądowy rodzaj mowy. B. Pouderon wskazuje na kilkukrotne użycie terminu „apologia” lub jego derywatów u Justyna, nie są one jednak desygnatami gatunku, nawet jeśli określają usprawiedliwienie czy obronę⁹. Na apologetyczny charakter mowy Sokratesa wskazują jego słowa: „...πειράσομαι ἀπολογήσασθαι” (24b).

⁶ C. J. de Vogel, *ibidem*, *passim*; warto też przypomnieć stanowisko C. Andresena, że medio-platonizm II wieku jest bliższy eklektyzmowi niż właściwie rozumianej kontynuacji myśli Platona, co jest charakterystyczne dla całej epoki (w: *Logos und Nomos*, Berlin 1955, s. 312–344).

⁷ P. Keresztes, *The Literary Genre of Justin's First Apology*, „*Vigiliae Christianae*” 19 (1965), nr 2, s. 109–110.

⁸ H. Rhee, *op. cit.*, s. 23.

⁹ B. Pouderon, *La première apologétique Chrétienne: définitions, thèmes et visées*, „*Kentron*” 2008, 24, s. 229.

Zestawienie *Apologii* Justyna z *Apologią Sokratesa* Platona jest więc i uzasadnione z tego powodu: obaj autorzy odwołując się do gatunku sądowego, stworzyli dzieła przede wszystkim literackie i jak mowa Sokratesa może mieć w dużej mierze fikcyjny charakter (oparty, rzecz jasna, na faktach), tak i wystąpienie Justyna, wywołane falą prześladowań chrześcijan, skierowane do autentycznych postaci, stanowi z jednej strony dokument epoki, z drugiej, może być odczytywane jako utwór literacki, przeznaczony dla rzeszy wykształconych pogan.

Punktów stycznych obu *Apologii* jest jednak znacznie więcej i stąd zainteresowanie badaczy kwestią wpływów Platona na Justyna. Istnieje spora literatura naukowa dotycząca głównie kwestii platonizmu w dziełach apologety, czy szerzej – hellenizmu¹⁰, również zestawienie omawianych utworów Platona i Justyna doczekało się opracowań: według Pouderona wpływ *Apologii Sokratesa* na rozwój gatunku apologetycznego jest bezdyskusyjny („l'influence de l'Apologie de Socrate sur le développement du «genre» apologétique est indiscutable”), w jego pracy też można znaleźć zestawienie paralelnych miejsc Platona i obu *Apologii* Justyna¹¹. J.-C. Fredouille przedstawia historię badań nad kompozycją *1 Apologii*, a podobieństwa dzieł Justyna z *Apologią Sokratesa* sprowadza do dwóch planów – planu idei i planu struktury¹².

Prześledź teraz *Apologię 1* Justyna pod kątem struktury, koncepcji i obszaru językowego, biorąc za punkt wyjścia nie tradycyjny schemat retoryczny apologety, jak to uczynił Ch. Munier¹³, ale właśnie *Apologię Sokratesa* Platona, która w swej strukturze również odbiega od typowej mowy obronnej w sądzie – zawiera na przykład przesłuchanie oskarżyciela¹⁴, zdarzają się w niej aluzje, dygresje, powtórzenia oraz przeplatanie się wątków. Większość tych elementów, jak postaram się wykazać, znajdzie swe odbicie w dziele Justyna, które również nie jest ściśle podporządkowane retorycznym ramom.

Sam przedmiot oskarżenia Sokratesa musiał nasuwać apologetom II wieku oczywiste skojarzenia z zarzutami stawianymi chrześcijanom: ateński filozof został skazany za bezbożność i deprawację młodzieży, główny zarzut stawiany wyznawcom nowej religii to nieoddawanie kultu bożkom pogańskim i nieuznanie bóstwa w osobie władcy (a więc odstępstwo w rozumieniu przedstawicieli Cesarstwa Rzymskiego). Sokrates stał się dla pierwszych pisarzy chrześcijańskich doskonałym *exemplum* i – jak zauważa Misiarczyk – „symbolem koherencji

¹⁰ Zob. m.in. H. Chadwick, *op. cit.*; E. des Places, *Platonisme moyen et apologétique chrétienne au deuxième siècle ap. J. C. Numénius, Atticus, Justin*, „Studia Patristica” XV, Berlin 1984, s. 432–441; C. J. de Vogel, *op. cit.*

¹¹ B. Pouderon, *op. cit.*, s. 235–236.

¹² J.-C. Fredouille, *De l'Apologie de Socrate aux Apologies de Justin*, [w:] J. Granarolo (red.), *Hommage à René Braun*, t. 2, „Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice” 1990, 56, 1–22.

¹³ Zob. Ch. Munier, *La structure littéraire de l'Apologie de Justin*, „Recherches de Science Religieuse” 1986, 60, s. 39–48.

¹⁴ R. Legutko, *Komentarz*, [w:] Platon, *Obrona Sokratesa*, Kraków 2003, s. 89, 92, 93.

w poszukiwaniu prawdy o Bogu i człowieku”¹⁵. Justyn wprost przywołuje tę postać, niemal dosłownie cytując Platona:

5.3.

ὅτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερόν ἐπειράτο φέρειν καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ οἱ δαίμονες διὰ τῶν χαιρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνήργησαν ὡς ἄθεον καὶ ἀσεβῆ ἀποκτεῖναι, λέγοντες καινὰ εἰσφέρειν αὐτὸν δαιμόνια· καὶ ὁμο...ως ἐφ’ ἡμῶν τὸ αὐτὸ ἐνεργοῦσιν.

6.1.

Ἐνθεν δὲ καὶ ἄθεοι κεκλήμεθα· καὶ ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ’ οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρὸς δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἀνεπιμύκτου τε κακίας θεοῦ.¹⁶

U Platona oskarżenie Sokratesa brzmi:

24c.

Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τοὺς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὐς ἢ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινὰ. τὸ μὲν δὴ ἔγκλημα τοιοῦτόν ἐστιν.¹⁷

W sensie tematycznym mamy takie podobieństwa jak argumentacja negatywna, czyli obrona przed inkryminacją skierowana wprost do oskarżycieli, tożsamość zarzutów (o bezbożność i ateizm) oraz tożsamość kary (w obu przypadkach skazanie na śmierć), a także argumentacja pozytywna – prezentacja swoich poglądów i sposobu życia, zachęta do naśladowania takiej postawy, misja wynikająca z boskiego nakazu, poszukiwanie prawdy.

Przyjrzyjmy się bliżej kompozycji. Jako *prooimion* u Justyna występuje dedykacja, połączona z *captatio benevolentiae* oraz autoprezentacja:

1.1

Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῶ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Σεβαστῶ Καίσαρι, καὶ Οὐηρισίμῳ υἱῶ Φιλοσόφῳ, καὶ Λουκίῳ Φιλοσόφῳ, Καίσαρος φύσει υἱῶ καὶ Εὐσεβοῦς εἰσπονητῶ, ἐραστῇ παιδείας, ἱερᾷ τε συγκλήτῳ καὶ δήμῳ παντὶ Ῥωμαίων, ὑπὲρ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπηρεαζομένων, Ἰουστίνος Πρίσκου τοῦ Βακχείου, τῶν ἀπὸ Φλαουίας Νέας πόλεως τῆς Συρίας Παλαιστίνης, εἰς αὐτῶν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐντευξίν πεποίημαι.

¹⁵ L. Misiarczyk, *op. cit.*, s. 184.

¹⁶ 1 *Apologię* Justyna cytuję według edycji: Saint Justin, *Apologie*, ed. A. Wartelle, Paris 1987. Wszystkie tłumaczenia cytatów greckich oraz zawarte w nich podkreślenia są mojego autorstwa (A. H.).

¹⁷ Cytuję według edycji: Plato, *Apologie de Socrate*, [w:] *Oeuvres complètes*, t. 1, ed. M. Croiset, „Les Belles Lettres”, Paris 1985.

Sokrates w części wstępnej swojej obrony mówi o formie, w jakiej wygłosi mowę, czyli zwraca uwagę na technikę wypowiedzi (nie będzie to „mowa ozdobna w słowa i niezwykle wyrażenia”), oraz na to, do kogo jest skierowana – co jest porównywalne z dedykacją Justyna:

17a.

ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι...

17b-c.

οὐ μέντοι μὰ Δία, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κεκαλλιεπημένους γε λόγους, ὥσπερ οἱ τούτων, ρήμασι τε καὶ ὀνόμασιν οὐδὲ κεκοσμημένους, ἀλλ' ἀκούσεσθε εἰκῆ λεγόμενα τοῖς ἐπιτυχοῦσιν ὀνόμασιν -πιστεῦω γὰρ δίκαια εἶναι ἃ λέγω -καὶ μηδεὶς ὑμῶν προσδοκησάτω ἄλλως.

Następnym punktem jest *prothesis* – przedstawienie tematu. U Justyna będzie to obrona chrześcijan przed pomówieniami – autor w rozdziale 1. zaznacza, że występuje „w sprawie niesłusznie znienawidzonych” (ὕπερ τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων), co w pełni rozwinie w następnym:

2.1.

Τοὺς κατὰ ἀλήθειαν εὐσεβεῖς καὶ φιλοσόφους μόνον τἀληθὲς τιμᾶν καὶ στέργειν ὁ λόγος ὑπαγορεύει, παραιτουμένους δόξαις παλαιῶν ἐξακολουθεῖν, ἂν φαῦλαι ᾖσιν· οὐ γὰρ μόνον μὴ ἔπεσθαι τοῖς ἀδίκως τι πράξασιν ἢ δογματίσασιν ὁ σώφρων λόγος ὑπαγορεύει, ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου καὶ πρὸ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς τὸν φιλαλήθη, κἂν θάνατος ἀπειλήται, τὰ δίκαια λέγειν τε καὶ πράττειν αἰρεῖσθαι δεῖ.

Sokrates będzie walczył z plotką i oszczerstwem:

17b; 18c.

οὔτοι μὲν οὖν, ὥσπερ ἐγὼ λέγω, ἢ τι ἢ οὐδὲν ἀληθὲς εἰρήκασιν, ὑμεῖς δὲ μου ἀκούσεσθε πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν.

Πρῶτον μὲν οὖν δίκαιός εἰμι ἀπολογήσασθαι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρὸς τὰ πρῶτά μου ψευδῆ κατηγορημένα καὶ τοὺς πρώτους κατηγορούς, ἔπειτα δὲ πρὸς τὰ ὕστερον καὶ τοὺς ὑστέρους. ἐμοῦ γὰρ πολλοὶ κατήγοροι γεγόνασιν πρὸς ὑμᾶς καὶ πάλαι πολλὰ ἤδη ἔτι καὶ οὐδὲν ἀληθὲς λέγοντες...

W jednym i drugim dziele *prothesis* zahacza o *prooimion*: główna myśl obrony zaprezentowana zostaje zarówno u Justyna jak i Platona w rozdziale drugim¹⁸,

¹⁸ Według standardowej numeracji dzieł Platona jest to fragment 18a7. R. Legutko ten właśnie akapit uznaje za początek *prothesis* (op. cit., s. 92).

jednak już we wstępie obaj autorzy od razu podkreślają fałszywość oskarżeń i walkę o prawdę, co będzie powracało wielokrotnym echem w dalszych partiach obu tekstów. W *prothesis* Sokrates rozróżnia dwa rodzaje oskarżycieli: pierwsi „stworzyli poglądy, które kulminowały procesem”¹⁹, jest to wystąpienie przeciwko plotkom na swój temat, a więc przeciwko anonimowym oskarżycielom:

18c-d.

ὁ δὲ πάντων ἀλογώτατον, ὅτι οὐδὲ τὰ ὀνόματα οἷόν τε αὐτῶν εἰδέναι καὶ εἰπεῖν...

19a.

Εἶεν· ἀπολογητέον δὴ, ὦ ἄνδρες Ἐθηναῖοι, καὶ ἐπιχειρητέον ὑμῶν ἐξελέσθαι τὴν διαβολὴν ἣν ὑμεῖς ἐν πολλῷ χρόνῳ ἔσχετε ταύτην ἐν οὕτως ὀλίγῳ χρόνῳ.

U Justyna pierwsza część obrony dotyczy walki z plotką, oszczerstwem i z donosami oraz skazywaniem tylko na podstawie *nomen Christianum*. Wyrażenie *χρονία προκατεσχηκία φήμη κακῆ* („krążące od dawna pogłoski”, 2.3) koresponduje z Platońskim *τὴν διαβολὴν ... ἐν πολλῷ χρόνῳ* („oszczerstwo, które zapadało w wasze umysły przez długie lata”).

W drugiej części obrony filozof ateński występuje przeciwko głównemu oskarżeniu o deprawację młodzieży i nieuznawanie bogów państwowych. Sam atakuje Meletosa i doprowadza jego sposób myślenia do absurdu:

27e–28a.

ἀλλ', ὦ Μέλητε, οὐκ ἔστιν ὅπως σὺ ταῦτα οὐχὶ ἀποπειρώμενος ἡμῶν ἐγράψω τὴν γραφὴν ταύτην ἢ ἀπορῶν ὅτι ἐγκαλοῖς ἐμοὶ ἀληθὲς ἀδίκημα· ὅπως δὲ σὺ τινα πείθοις ἂν καὶ σμικρὸν νοῦν ἔχοντα ἀνθρώπων, ὡς οὐ τοῦ αὐτοῦ ἔστιν καὶ δαιμόνια καὶ θεῖα ἡγεῖσθαι, καὶ αὐτοῦ αὐτοῦ μήτε δαίμονας μήτε θεοὺς μήτε ἥρωας, οὐδεμίαν μηχανὴν ἔστιν.

Justyn atakuje religię grecko-rzymską, filozofów, którzy tylko udają bycie nimi, poetów, którzy opiewają rozwiązłości Zeusa i innych bogów (*exempla* negatywne):

21.4

καὶ ὅποια ἐκάστου τῶν λεγομένων υἱῶν τοῦ Διὸς ἱστοροῦνται αἰ πράξεις, πρὸς εἰδότης λέγειν οὐκ ἀνάγκη, πλὴν ὅτι εἰς διαφορὰν καὶ προτροπὴν τῶν ἐκπαιδευομένων ταῦτα γέγραπται· μιμητὰς γὰρ θεῶν καλὸν εἶναι πάντες ἡγοῦνται.

¹⁹ *Ibidem*.

Zwróćmy uwagę, że i w tym odbija się Platon, iż mowa jest tu o psuciu młodości przez opowiadki o niemoralnych czynach bogów – to, co Ateny zarzucały Sokratesowi, wymierzone jest teraz przeciwko tym, którzy właśnie wierzą w tych „nieuznawanych przez Sokratesa bogów”.

Kolejna część *Apologii Sokratesa* zawiera relację tego, co R. Legutko określa jako **Boże posłannictwo Sokratesa**²⁰. Analogia tej partii jest oczywista też dlatego, że Sokrates rozwodzi się nad problemem śmierci i strachu przed nią w przypadku, gdyby został skazany na taką właśnie karę. Jego rozważania są przepelnione etyką, którą tenże uczyony dzieli na etykę tradycyjną:

28d.

Οὕτω γὰρ ἔχει, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῇ ἀληθείᾳ· οὐδ' ἂν τις ἑαυτὸν τάξῃ ἡγησάμενος βέλτιστον εἶναι ἢ ὑπ' ἀρχοντος ταχθῆ, ἐνταῦθα δεῖ, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μένοντα κινδυνεύειν, μηδὲν ὑπολογιζόμενον μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ αἰσχροῦ...

i filozoficzną²¹:

29a.

Τὸ γὰρ τοι θάνατον δεδιέναι, ὦ ἄνδρες, οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ δοκεῖν σοφὸν εἶναι μὴ ὄντα· δοκεῖν γὰρ εἰδέναι ἐστὶν ἃ οὐκ οἶδεν. οἶδε μὲν γὰρ οὐδεὶς τὸν θάνατον οὐδ' εἰ τυγχάνει τῷ ἀνθρώπῳ πάντων μέγιστον ὄν τῶν ἀγαθῶν, δεδίασι δ' ὡς εὔειδότες ὅτι μέγιστον τῶν κακῶν ἐστὶ.

Gotowość do śmierci pierwszych chrześcijan była wielokrotnie opisywana przez różnych autorów, także pogańskich²². Jeśli wierzyć wyznaniom Justyna, ta właśnie determinacja i wytrwałość przekonań nawet w obliczu męczeństwa i utraty życia pociągnęła go najbardziej do konwersji. W swojej *Apologii* parę razy podkreśla brak obawy przed śmiercią, cytując niemal dosłownie Sokratesa:

2.4.

ἡμεῖς μὲν γὰρ πρὸς οὐδενὸς πείσεσθαί τι κακὸν δύνασθαι λελογίσμεθα, ἢν μὴ κακίας ἐργάται ἐλεγχώμεθα ἢ πονηροὶ διεγνώσμεθα· ὑμεῖς δ' ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὐ.

11.2.

ἀλλ' ἐπεὶ οὐκ εἰς τὸ νῦν τὰς ἐλπίδας ἔχομεν, ἀναιρῶντων οὐ πεφροντίκαμεν τοῦ καὶ πάντως ἀποθανεῖν ὀφειλομένου.

²⁰ *Ibidem*, s. 136.

²¹ *Ibidem*, s. 137.

²² Por. korespondencję Pliniusza z Trajanem na temat zwyczajów pierwszych chrześcijan oraz postawy, jaką przyjmowali podczas przesłuchań (*List 96*).

Sokrates w tej części *Apologii*, gdy mówi o swej misji, powołuje się *expressis verbis* na boga: to bóg nakazał mu filozofowanie, czyli zmuszanie obywateli do refleksji nad sobą, swoją moralnością, wiedzą – czy jej niedostatkiem. To jest to, co Ch. Munier nazywa „l'expose” jego misji, sposobu życia, prawdy i określa jako argumentację pozytywną²³. Esencja tego odbija się w *Apologii* Justyna bardzo wyraźnie w tych wszystkich partiach jego dzieła, które określiłabym jako protreptyczne i które stanowią również o ofensywnym, nie jedynie defensywnym, charakterze dzieła²⁴: mamy tu wykład teologiczny dotyczący nauki chrześcijańskiej, Logosu, roli chrześcijan w świecie oraz opis celebracji eucharystii.

Następnym punktem zbieżnym jest wymiar społeczny sokratejskiej misji – filozof ateński „widział swoją działalność w perspektywie całego miasta”²⁵. Zabicie go będzie wyrządzeniem krzywdy bardziej im samym niż jemu:

30c–d.

εἶ γὰρ ἴστε, ἐάν με ἀποκτείνητε τοιοῦτον ὄντα οἷον ἐγὼ λέγω, οὐκ ἐμὲ μείζω βλάψετε ἢ ὑμᾶς αὐτούς· ἐμὲ μὲν γὰρ οὐδὲν ἂν βλάψειεν οὔτε Μέλητος οὔτε Ἄνυτος -οὐδὲ γὰρ ἂν δύναιτο -οὐ γὰρ οἶομαι θεμιτὸν εἶναι ἀμείνονι ἀνδρὶ ὑπὸ χείρονος βλάπτεσθαι.

29d; 30a.

Ἐγὼ ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι μὲν καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ μάλλον τῷ θεῷ ἢ ὑμῖν, καὶ ἕωσπερ ἂν ἐμπνέω καὶ οἶός τε ὦ, οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμῖν παρακελευόμενός τε καὶ ἐνδεικνύμενος ὅτῳ ἂν αἰεὶ ἐντυγχάνω ὑμῶν...

ταῦτα γὰρ κελεύει ὁ θεός, εἶ ἴστε, καὶ ἐγὼ οἶομαι οὐδὲν πω ὑμῖν μείζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ θεῷ ὑπηρεσίαν.

Justyn pisze, że chrześcijaństwo przez swoje uczciwe, oddane Bogu życie jako obywatele są większą korzyścią dla państwa. Dlatego w interesie władcy powinno być niekaranie ich, a wręcz przeciwnie – staranie o pozyskanie jak największej liczby wyznawców nowej religii. Wiara chrześcijańska porządkuje życie społeczne:

12.1.

Ἄρωγοι δ' ὑμῖν καὶ σύμμαχοι πρὸς εἰρήνην ἐσμὲν πάντων μάλλον ἀνθρώπων, οἱ ταῦτα δοξάζομεν, ὡς λαθεῖν θεὸν κακότεργον ἢ πλεονέκτην ἢ ἐπίβουλον ἢ ἐνάρετον ἀδύνατον εἶναι, καὶ ἕκαστον ἐπ' αἰωνίαν κόλασιν ἢ σωτηρίαν κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων πορεύεσθαι.

²³ Ch. Munier, *Introduction*, [w:] Saint Justin, *Apologie pour les Chrétiennes*, Fribourg 1995, s. 39.

²⁴ Por. H. Rhee, *op. cit.*, s. 23.

²⁵ R. Legutko, *op. cit.*, s. 145.

To między innymi skłoniło Keresztesa do stwierdzenia, że jedynym celem *Apologii* Justyna było przekonanie imperatora do zmiany „kursu” w procesach sądowych:

„All the places, scattered throughout the Apology, that could possibly suggest a missionary-protreptic purpose on Justin's part are rhetorical devices and, in the context, serve one and only purpose of advising the Emperor to change the current course of justice in Asia”²⁶.

Zakończenie mowy Sokratesa podzielone zostało na kilka pomniejszych części: **epilog**, **antitimesis** i **słowa po wyroku** skierowane do wrogów i przyjaciół. W epilogu wraca jeszcze raz do tematu formy swojej wypowiedzi (tu: do swojego zachowania przed sądem), *antitimesis* to jakby kontrocena, czyli coś w rodzaju oszacowania swojej winy i propozycji kary²⁷ – Sokrates najpierw komentuje ogłoszony wyrok, następnie proponuje nagrodę za swoje działania, co jest oczywiście bardzo śmiałym posunięciem, lub grzywnę w wysokości jednej miny w srebro, ewentualnie trzydziestu – za poręczeniem „obecnych tu Platona, Kritona i innych” (38b).

I wreszcie, słowa po wyroku, w których wracają kwestie już wcześniej poruszone, jak postawa mędrca wobec śmierci, proroctwo dotyczące tych, którzy go zabijają, odwołanie się do autorytetu prawdy oraz finalne, niezwykle głębokie, filozoficzne pytanie, skonstruowane antytetycznie, moim zdaniem, jedno z piękniejszych zdań w literaturze greckiej:

42a.

Ἄλλὰ γὰρ ἤδη ὥρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανομένῳ, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις· ὁπότεροι δὲ ἡμῶν ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντὶ πλὴν ἡ τῷ θεῷ.

Czy to rozbudowane zakończenie znajduje również odbicie w *Apologii* Justyna? Przedostatnie rozdziały, 65–67, w których następuje opis celebracji Eucharystii, mają wyraźnie protreptyczny charakter, natomiast w rozdziale 68. znajduje się zwrot do adresata (ὑμῖν δοκεῖ), a więc powrót do formy apostroficznej, jest przypomnienie motywu przewodniego apologii (ἀληθείας), jest prośba mająca charakter imperatywny (μὴ... ὀρίξετε), aby nie skazywać na śmierć niewinnych ludzi oraz proroctwo: jeżeli ci, do których skierowane jest pismo, będą trwać w niesprawiedliwości, nie unikną sądu bożego. Jest też tu zaprezentowana postawa chrześcijan całkowicie oddanych woli bożej (ὁ φίλον τῷ θεῷ τοῦτο γενέσθω). To, co Platon rozbudował do kilku rozdziałów, Justyn umieścił w jednym akapicie, jednakże zawarł w nim wszystkie najważniejsze elementy epilogu, *antitimesis*, a nawet tzw. „mowy Sokratesa po wyroku”: podsumowanie obrony i zwrócenie uwagi jeszcze raz na fałszywe oskarżenia i karanie na podstawie *nomen*

²⁶ P. Keresztes, *op. cit.*, s. 109.

²⁷ Por. R. Legutko, *op. cit.*, s. 173.

Christianum, także podkreślenie, że możliwe jest przyjęcie nauki chrześcijańskiej przez oponentów, a więc nadzieja ze strony autora *Apologii*, że jego mowa została wysłuchana i zrozumiana – taką nadzieję żywił Sokrates, mówiąc o nagrodzie, jaką powinien otrzymać:

68.1

Καὶ εἰ μὲν δοκεῖ ὑμῖν λόγου καὶ ἀληθείας ἔχεσθαι, τιμήσατε αὐτά· εἰ δὲ λήρος, ὡς ληρωδῶν πραγμάτων καταφρονήσατε, καὶ μὴ ὡς κατ' ἐχθρῶν κατὰ τῶν μηδὲν ἀδικούντων θάνατον ὀρίζετε.

Gdyby *1 Apologia* Justyna kończyła się zdaniem ὁ φίλον τῷ θεῷ τοῦτο γένεσθω, można by stwierdzić, że nawet tu wybrzmiał końcowy akord *Apologii Sokratesa* Platona, gdyż podobieństwo obu zdań jest oczywiste – antyteza „my – wy”, przekonanie, że ostatecznie wszystko zależy od Boga: tylko Bóg wie, który ze światów jest lepszy (żywych czy umarłych), i pragnienie, aby działo się tylko to, co się Bogu podoba – analogia sięga poziomu teologicznego.

Tę przejrzystość komplikuje fakt, że apologeta przecież odwołuje się jeszcze do listu Hadriana i dołącza reskrypt cesarza do Minucjusza Fundanusa²⁸. Rozdział 68,3 jest symetrycznym odbiciem dedykacji – wymieniony *nomine* ojciec adresata, cesarz Hadrian, inkluzja dotycząca określenia gatunkowego – τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν²⁹ oraz jeszcze jedna apelacja o prawdę:

68.3

Καὶ ἐξ ἐπιστολῆς δὲ τοῦ μεγίστου καὶ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Ἀδριανοῦ, τοῦ πατρὸς ὑμῶν, ἔχοντες ἀπαιτεῖν ὑμᾶς καθὰ ἠξιώσαμεν κελεῦσαι τὰς κρίσεις γενέσθαι, οὐκ ἐκ τοῦ κεκρίσθαι τοῦτο ὑπὸ Ἀδριανοῦ μᾶλλον ἠξιώσαμεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαια ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν πεποιήμεθα.

Przywołanie reskryptu Hadriana jest przypomnieniem o nadrzędnej funkcji apologii oraz zwróceniem uwagi na okoliczności, które spowodowały wystąpienie Justyna. Jest swoistym wskazaniem na realizm danej sytuacji, odwołaniem się do tego, co *hic et nunc*. Widziałabym tu analogię między Justynem a Platonem w naskicowaniu przez filozofa obrazu sądu ateńskiego, jaki wyłania się z jego dzieła, powołanie się na pewien określony, historyczny konkret.

Powyższa analiza kompozycji *1 Apologii* Justyna na podstawie *Obrony Sokratesa* pokazuje, że podobieństwa między obu dziełami wykraczają daleko poza obszar językowy czy nawet ideowy i dotyczą również kompozycji i treści – treści rozumianej nie tylko jako wykorzystanie przypadku Sokratesa jako *exemplum* pozytywnego dla chrześcijan, ale też sposobu prowadzenia narracji: argumentacja

²⁸ Szerzej na ten temat, zob. P. Keresztes, *Law and Arbitrariness in the Persecution of the Christian and Justin's First Apology*, „*Vigiliae Christianae*” 18 (1964), nr 4, s. 204–214.

²⁹ Por. L. Misiarczyk, *op. cit.*, s. 165.

negatywna i pozytywna, historyczny realizm całej sytuacji, a przy tym rozważania natury filozoficzno-teologicznej.

Wszystko to poszerza spojrzenie na *Apologię* Justyna jako na dzieło głęboko osadzone w tradycji greckiej, którego celem była ofensywna obrona chrześcijan, zawierająca również propagowanie i promowanie nowej religii. Autor uczynił to poprzez *captatio benevolentiae* wobec cesarza, które polegało w tym przypadku na odwoływaniu się w tak dużym stopniu do kultury pogańskiej, do filozofii i literatury, tego, co bliskie Imperatorowi, a w szczególności jego ojcu, znanemu z filhellenizmu. *Apologia* jest dziełem literackim skonstruowanym, mimo pewnej swobody, według zasad klasycznej retoryki, o dużym ładunku protreptycznym³⁰, a wzorowanie się na Platonie potwierdza tę artystyczną wartość utworu.

Justyn zapoczątkował w literaturze chrześcijańskiej to, co na większą skalę miał przeprowadzić Klemens Aleksandryjski: próbę ujęcia nowej wiary w kategoriach filozofii helleńskiej. U Justyna spotykamy pewne elementy takiej działalności, na przykład przedstawienie koncepcji Logosu, ale przede wszystkim jest on pionierem w podjęciu dyskusji międzykulturowej, w prezentacji nowej religii w sposób dostępny dla wykształconej warstwy społeczeństwa. Ranga Justyna jako pisarza wczesnochrześcijańskiego polega między innymi na tym, że zainspirowany platonizmem w sensie filozoficznym i literackim, zapoczątkował nurt w późniejszym piśmiennictwie chrześcijańskim, który można określić jako klasycyzujący. A co również interesujące – platonizm Justyna, będąc narzędziem opisu rozwijającego się chrześcijaństwa, stanowi jednocześnie oręż do walki z pogaństwem.

Justyn jest przedstawicielem najpełniej rozumianego przełomu: przełomu nie tylko w sensie chronologicznym, ale przełomu rozumianego jako wielkie, kulturowe, intelektualne zmiany prowadzące do syntezy grecko-rzymskiej filozofii, stanowiącej tło i bazę wszelkich działań kulturotwórczych, z nową religią, która z kolei w swym radykalizmie wychodziła poza aspekt czysto duchowy i stawała się przeciwieństwem ogromnym, również kulturotwórczym bodźcem.

*Uniwersytet Jagielloński
Instytut Filologii Klasycznej
ul. Prof. Stanisława Łojasiewicza 6, 30-348 Kraków*

JUSTIN MARTYR'S THE *FIRST APOLOGY* AND PLATO'S *APOLOGY OF SOCRATES* – INSPIRATION OR POLEMIC?

Abstract

The subject of this article is comparison of Justin's the *First Apology* and *Apology of Socrates* by

³⁰ Ch. Munier widzi w *Apologii* Justyna uderzające podobieństwa z *Protreptykiem* Arystotelesa: „Cependant, l'*Apologie de Socrate* n'est pas le seul modèle littéraire dont Justin semble s'être inspiré: le *Protreptique* d'Aristote offre également toute une série de concordances frappantes” (*Introduction...*, s. 40).

Plato. The first of all, I analysed composition of work of Christian writer, taking as a starting point not rhetorical scheme apology as such, but exactly successive parts of the Socrates' speech. Justin Martyr took a pattern of this speech for his *First Apology*, because condition of Christians in the Roman Empire was very similar to situation of Socrates in the Athenian court.

The next problem is way, which Justin presented Christian faith. He did this by pagan philosophy, and especially recalling Stoic theory of Logos and some aspects of Plato's thought. Justin inspired by Platonic ideas and literary forms of his dialogues, propagated and promoted Christian religion. His *First Apology* is not apology as forensic speech, but it has protreptic character too.

Key words: Justin Martyr, Plato, apology, Socrates, Christianity